

अव्ययम्

संस्कृतभाषायां शब्दप्रकारद्वयमस्ति – विकारी अविकारी च । ये शब्दाः विभक्तिप्रत्यय-उपसर्गः मिलित्वा रूपपरिवर्तनं कुर्वन्ति ते ‘विकारी’ इति शब्देन निर्दिश्यन्ते । अविकारणः तु कदापि रूपपरिवर्तनं न कुर्वन्ति । एते ‘अव्यय’-शब्देन कथन्ते । अर्थात् येषु शब्देषु लिङ्गवचनकारकादि-सम्बन्धेन रूपपरिवर्तनं न भवति ते अव्ययानि सन्ति । उक्तं च –

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु स विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वैषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

अव्ययानां अन्ते आगतानां र्-स्-वर्णानां स्थाने विसर्गः प्रयुज्यते यथा – उच्चैस्=उच्चैः, नीचैस्=नीचैः, अन्तर्=अन्तः, पुनर्=पुनः इति ।

अव्ययानामपि प्रकारद्वयमस्ति- प्रथमं तावत् रूढम्, अव्युत्पन्नं वा । यथा-च, वा, विना, पृथगादीनि धातोः अव्युत्पन्नानि । द्वितीयं यौगिकं व्युत्पन्नं वा । यथा पठित्वा, पठितुमादीनि धातोः व्युत्पन्नानि कृदन्ताव्ययानि । सर्वदा, चतुर्धादीनि नामः व्युत्पन्नानि तद्विताव्ययानि च । तद्विताव्ययानां भेदा अपि सन्ति । यथा – विभक्ति बोधकानि- कुतः, ग्रामतः, कुत्र अत्रादीनि ।

कालबोधकानि- यदा, कदा, सर्वदादीनि ।

प्रकारबोधकानि- यथा, तथा, कथम्, इत्थम्, द्वेधादीनि ।

विविधानि- अनेकशः पञ्चकृत्व आदीनि ।

अत्र केषाञ्चिदव्ययानां अर्थाः उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते –

अव्ययम्	अर्थः	उदाहरणम्
१. अपि	१. ‘भी’ इति भाषायाम्, एवम्, पुनः २. एतदतिरिक्तम् ३. वाक्यारम्भे प्रश्नवाचकः	अहमपि ग्रामं गच्छामि । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽयेतेषु । अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?
२. इति	१. शब्दस्वरद्योतकः २. कारणद्योत्पार्थे (क्योंकि) ३. प्रातिपदिकार्थद्योतकः	कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि । पुराणमित्येव न साधु सर्वम् । दिलीप इति राजेन्दुः । अवैमि चैनामनघेति ।
३. इव	१. उपसंहारार्थे २. उत्त्रेक्षार्थकः	इति द्वितीयोऽध्यायः । इति प्रथमोऽङ्कः । वागर्थाविव संपृक्तौ । पश्यामीव पिनाकिनम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि ।

४.	उच्चैः	महत्वर्थे	उच्चैः पर्वताः सन्ति । विपदि उच्चैः स्थेयम् ।
५.	नूनम्	असंदिग्धरूपेण निश्चयमेव	नूनम् त्वया तत्र गन्तव्यम् ।
६.	पुरा	पूर्वकाले	नूनं सः सत्यं वदति ।
७.	मा	निषेधे	पुरा शुक्रमुपस्थाय ।
८.	सहसा	विचारं विनैव अकस्मात्	पुरा पाटिलिपुत्रनगरे नन्दः नाम राजा आसीत् ।
९.	बहिः	बाह्यतः, 'बाहर' इति भाषायाम्	पापे रतिं मा कृथः क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ! ।
१०.	शनैः	मन्दगत्या	सहसा विदधीत न क्रियाम् ।
११.	कदा	कस्मिन् समये, 'कब' इति भाषायाम्	अतिथिः सहसा एव गृहमागच्छत् ।
१२.	कुतः	कस्मात् स्थानात् 'कहाँ' से' इति भाषायाम्	ग्रामाद् बहिरुद्यानमस्ति ।
१३.	इतस्ततः	'इधर-उधर' इति भाषायाम् व्यर्थम्	सः गृहाद् बहिः भ्रमति ।
१४.	अत्र	अस्मिन् स्थले 'यहाँ' इति भाषायाम्	सः शनैश्चलितः ।
१५.	तत्र	तस्मिन् स्थले 'वहाँ' इति भाषायाम् कारणार्थे (हेत्वर्थे)	सः कदा विद्यालयं गच्छति ?
		आदरार्थे	कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ?
१६.	इदानीम्	अधुना, सम्प्रति	कुतः समायातो योगी ?
१७.	सम्प्रति	अधुना, इदानीम्	विलुप्तो बालः इतस्ततः कुत्रापि न प्राप्तः ।
१८.	यदा	यस्मिन् काले 'जब' इति भाषायाम्	सः इतस्ततः भ्रमति समयं च यापयति ।
१९.	कदा	कस्मिन् काले	सः अत्र निवसति ।
		आदरार्थे	यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।
			सः जयपुरे पठति, तत्र एव निवसति ।
			निरीतयः यन्मदीया: प्रजाः ।
			तत्र हेतुस्त्वद् ब्रह्मवर्चसम् ॥
			तत्रभवान् काशयपः ।
			दयालः इदानीं क्रीडति । वत्से प्रतिष्ठस्वेदनीम् ।
			सम्प्रति, गम्यतां विद्यालयम् ।
			अयि ! सम्प्रति देहि दर्शनम् ।
			यदा सूर्योदयो भवति, सः पाठं पठति ।
			पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किम् ।
			कदा गमिष्यसि ? एष गच्छामि ।

		'कब' इति भाषायाम्	
२०.	यथा	येन प्रकारेण	सः यथा वदति तथैव करोति । यथा देवदत्तः तथा विष्णुदत्तः अस्ति ।
२१.	तथा	तेन प्रकारेण	सः तथा कार्यं करोति । सः यथा वदति तथा करोति ।
२२.	विना:	विहीनः अभावः	ज्ञानं विना न मुक्तिः । यथा तानं विना रागो, यथा मानं विना नृपः । यथा दानं विना हस्ती, तथा ज्ञानं विना यतिः ॥
२३.	श्वः	आगामि दिवसः	अहं श्वः जयपुरं गमिष्यामि । वरमद्य कपोतो न श्वो मयूरः ।
२४.	ह्यः	गते अहनि व्यतीतः दिवसः	अहं ह्यः भरतपुरम् अगच्छम् । सः ह्यः पाठम् अपठत् ।
२५.	अधुना	इदानीम्, सम्प्रति, अस्मिन् काले	अधुना बालाः पठन्ति ।
२६.	कदापि	'कभी' इति भाषायाम्	कदापि अर्धम् न आचरेत् । सः कदापि न रोदिति ।
२७.	किम्	दोषार्थकः निन्दार्थे वा	हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः, स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम् । सः किं पठति । (अनध्यायप्रियः इति)
२८.	यत्	येन केन प्रकारेण यद्यपि “क्योँकि” इति	यत् किञ्चिदेतत् । वक्रः पन्था यदपि भवतः ।
		भाषायाम्	रामोऽवदत् यत् सः सर्वम् अपश्यत् ।
२९.	यावत्	“जितना” इति भाषायाम् मर्यादायाम्, पर्यन्तम्, (तावत्-सहस्र्मन्थी)	रामः सत्यं वदति यत् सः सर्वम् अपश्यत् । यावद् दत्तम्, तावद् भुक्तम् । गङ्गदत्तः सर्पकोटरं यावत् अगच्छत् । एकस्य दुःखस्य न यावदत्तं गच्छामि, तावत् द्वितीयं समुपस्थितं मे । यावत् वित्तोपार्जन सक्तः, तावत् निजपरिवारो रक्तः ।
३०.	तावत्	'उतना' इति भाषायाम् पूर्वम् वस्तुतः निस्सन्देहः	यादव् दत्तम्, तावद् भुक्तम् । आर्ये इतस्तावदागम्यताम् । दृढस्तावद्वन्धः त्वमेव तावत्प्रथमो राजद्रोही ।

वाच्यपरिवर्तनम्

संस्कृत-भाषायां, सर्वासु भारतीयभाषासु, अन्यासु च भारोपीयभाषासु वाच्यस्य महत्त्वपूर्ण स्थानं वर्तते। वाच्यस्य सम्यग्ज्ञानं विना भाषायाः आकारः न अवगम्यते।

संस्कृतभाषायां त्रीणि वाच्यानि भवन्ति — कर्तृवाच्यं, कर्मवाच्यं, भाववाच्यं च। क्रियया कथितं कथनप्रकारम् वाच्यम्। कर्तृ-कर्म-भावेषु क्रियया एकः कथ्यते। अतः क्रिया कर्तृवाच्ये, कर्मवाच्ये, भाववाच्ये वा भवति।

‘पठति’ इति कथिते सति प्रश्नः समुदेति यत् ‘कः पठति?’ अस्य उत्तररूपेण कथ्यते- ‘कोऽपि पठनकर्ता पठति’ इति। अनेन प्रकारेण अत्र क्रियया कर्ता सूच्यते, अतः ‘पठति’ इत्यत्र कर्तृवाच्यमस्ति। अन्यतः ‘पठ्यते’ इति कथिते सति प्रश्नः समुदेति ‘किम् पठ्यते’ इति। उत्तररूपेण कथयितुं शक्यते यत् कोऽपि ग्रन्थः किमपि पुस्तकं वा पठ्यते। अनेन स्पष्टं यत् अत्र पठ्यते क्रियया कर्म उच्यते। अतः ‘पठ्यते’ इत्यत्र कर्मवाच्यमस्ति। कर्तृवाच्यं तु सकर्मकाकर्मकाणां सर्वासामेव क्रियाणां भवति, किन्तु कर्मवाच्यं सकर्मकक्रियाणामेव भवितुं शक्यते, तत्र कर्मणः सद्भावात्। यासां क्रियाणां कर्म न भवति ताः अकर्मकक्रियाः कथ्यन्ते, यथा ‘हस्’, ‘शी’ इत्यादयः। संस्कृतभाषायां अकर्मकक्रियाभिः भाववाच्यं कर्तृवाच्यं च भवति। तत्र कर्मणः अविद्यमानत्वात् कर्मवाच्यं कर्तुं न शक्यते। उदाहरणार्थं ‘स्वप्’ अकर्मक अस्ति। तत्र भाववाच्यं ‘सुप्यते’ भविष्यति। भावस्य अर्थं अस्ति ‘क्रिया’। अर्थात्- ‘सुप्यते’ पदेन नैव कर्ता कथ्यते नापि कर्म कथ्यते, अपितु क्रिया एव कथ्यते। अतः ‘सुप्यते’ भाववाच्यमस्ति। सामान्यरूपेण अत्र वाच्यानां स्वरूपं प्रदर्शितम्।

वाक्यरचनाविशेषे वाच्यानुसारिणः केचन नियमाः सन्ति, तेषां ज्ञानं वाक्यरचनायै आवश्यकम्।

कर्तृवाच्यम् —

कर्तृवाच्ये कर्तुः प्राधान्यं भवति, अतः क्रिया लिङ्गपुरुषवचनेषु कर्तारमनुसरति। तद्यथा- बालकः विद्यालयं गच्छति। बालकौ विद्यालयं गच्छतः। बालकाः विद्यालयं गच्छन्ति। त्वं किं करोषि? युवां किं कुरुथ? यूयं किं कुरुथ? अहं ग्रन्थं पठामि। आवां ग्रन्थौ पठावः। वय ग्रन्थान् पठामः। उक्तज्व —

कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीयाऽथ च कर्मणि।

कर्तृवाच्यं भवेत् तत्तु क्रिया कर्त्रनुसारिणी॥

कर्मवाच्यम् —

अत्र कर्मणः प्राधान्यं भवति। अतः क्रिया लिङ्गपुरुषवचनेषु कर्मनुसारिणी। कर्तृवाच्यस्य कर्ता कर्मवाच्ये तृतीया विभक्तौ भवति कर्म च प्रथमा-विभक्तौ भवति। अत्र सर्वाः धातवः आत्मनेपदिनः भवन्ति, मध्ये ‘य’ युज्यते च। तद्यथा- छात्रेण विद्यालयः गम्यते। छात्राभ्यां पुस्तके पठ्यते। अस्माभिः पद्यानि पठ्यन्ते। तदुक्तम् —

कर्मणि प्रथमा यत्र तृतीयाऽथ कर्तरि।

कर्मवाच्यं भवेत् तत्तु क्रिया कर्मनुसारिणी॥

संस्कृतभाषायां कर्मवाच्यस्य, भाववाच्यस्य च प्रयोगः बहुशः क्रियते ।

भाववाच्यम् —

अकर्मकधातूनां कर्मवाच्यसदृशं रूपं यस्मिन् प्रयोगे दृश्यते सः भाववाच्य-प्रयोगः । अत्र क्रिया केवलं भावं सूचयति । अतः सा सदैव केवलं प्रथमपुरुषैकवचने प्रयुज्यते । सा कर्तुः लिङ्गपुरुषवचनानि नैव अनुसरति । यत्र लिङ्गम् अपेक्षितं तत्र नपुंसकलिङ्गैकवचनमेव प्रयुज्यते । कृदन्ते क्रिया-प्रयोगे कृते सति सा नपुंसकलिङ्गप्रथमैकवचने एव स्यात् । भाववाच्ये प्रथमाविभक्तयत्प यत्प एव दृश्यते । भाववाच्येऽपि कर्ता तृतीयाविभक्तौ भवति । तद्यथा —

तेन	ताभ्याम्	तैः	
अनेन	आभ्याम्	एभिः	अन्यपुरुषः पुलिङ्गे
भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः	
तया	ताभ्याम्	ताभिः	
अनया	आभ्याम्	आभिः	अन्यपुरुषः स्त्रीलिङ्गे
भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभिः	
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	मध्यपुरुषः
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	उत्तमपुरुषः
— जायते/खेल्यते/हस्यते/सुप्यते/प्रियते/जातम्/खेलितम्/हसितम्/सुसम्/मृतम् । तदुक्तम् यथा —			
भावाच्ये क्रिया वक्ति न कर्त्तरं न कर्म च ।			
तत्र कर्ता तृतीयायां क्रिया भावानुसारिणी ॥			
भावे तु कर्मवाच्यक्रियैकवचने प्रथमपुरुषे ।			
सा चेद्भवेद्कृदन्ता क्लीबप्रथमैकवचने स्यात् ॥			

अकर्मकधातवः सन्ति: —

लज्जा, भू, स्था, जागृ, वृथा, क्षिः, भी, जीव, मृ, कुद, कण्ठ, भ्रम, यत्, ग्लौ, जृ, कृप, च्युत, शम्, ध्वन्, मस्ज्, कद्, जृम्भ्, रम्भ्, रुद्, हस्, शो, क्रीड, रुच्, दीप् इति इमे; एतत्समानार्थकधातवश्च । पद्मे उपर्युक्तधातूनां परिगणनं निम्नप्रकारेण कृतम् —

लज्जासत्तास्थितिजागरणं, वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
कौटिल्योत्सुक्यभ्रमयलग्लानिजरा सामर्थ्यक्षरणम् ॥
शान्तिध्वनिमज्जनवैकल्यं, जृम्भणरम्भणरोदनहसनम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं, धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

एतदतिरिक्तान्यधातवः तु सकर्मकाः एव । अत्र कर्तृकर्मानुसारिणी कर्तृकर्मवाच्ययोः तालिका प्रस्तूयते । अनया तालिकया वाच्यपरिवर्तनाभ्यासः कर्तव्यः —

कर्तृवाच्यम्

भवान्/सः पठति ।
भवन्तौ/तौ पठतः ।
भवन्तः/ते पठन्ति ।
भवती/सा पठति ।
भवत्यौ/ते पठतः ।
भवत्यः/ताः पठन्ति ।
त्वं पठसि ।
युवाम् पठथः ।
यूयम् पठथ ।
अहं पठामि ।
आवाम् पठावः ।
वयम् पठामः ।
एषः/अयं बालकः पठति ।
एषा/इयं बालिका पठति ।
एतौ/इमौ बालकौ पठतः ।
एते/इमे बालिके पठतः ।
एते/इमे बालकाः पठन्ति ।
एताः/इमाः बालिकाः पठन्ति ।
अहं श्लोकं पठामि ।
अहं श्लोकौ पठामि ।
अहं श्लोकान् पठामि ।
अहं पुस्तकं पठामि ।
अहं पुस्तके पठामि ।
अहं पुस्तकानि पठामि ।
अहं कथां पठामि ।
अहं कथे पठामि ।
अहं कथाः पठामि ।

कर्मवाच्यम्

भवता/तेन पठ्यते ।
भवद्भ्याम्/ताभ्यां पठ्यते ।
भवद्भिः/तैः पठ्यते ।
भवत्या/तया/ पठ्यते ।
भवतीभ्याम्/ताभ्याम् पठ्यते ।
भवतीभिः/ताभिः पठ्यते ।
त्वया पठ्यते ।
युवाभ्याम् पठ्यते ।
युष्माभिः पठ्यते ।
मया पठ्यते ।
आवाभ्याम् पठ्यते ।
अस्माभिः पठ्यते ।
एतेन/अनेन बालकेन पठ्यते ।
एतया/अनया बालिकया पठ्यते ।
एताभ्यां/आभ्यां बालकाभ्यां पठ्यते ।
एताभ्यां/आभ्यां बालिकाभ्यां पठ्यते ।
एतैः/एभिः बालकैः पठ्यते ।
एताभिः/आभिः बालिकाभिः पठ्यते ।
मया श्लोकः पठ्यते ।
मया श्लोकौ पठ्येते ।
मया श्लोकाः पठ्यन्ते ।
मया पुस्तकं पठ्यते ।
मया पुस्तके पठ्येते ।
मया पुस्तकानि पठ्यन्ते ।
मया कथा पठ्यते ।
मया कथे पठ्येते ।
मया कथाः पठ्यन्ते ।

लट्टलकारे कतिपयधातूनां कर्मवाच्यरूपाणि (प्रथम-पुरुषे) अत्र प्रस्तूयन्ते । अन्यधातूनां रूपाणि अनेन प्रकारेण निर्मातुं शक्यन्ते —

लट्टलकारः

धातवः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बुध्	बुध्यते	बुध्येते	बुध्यन्ते
गम्	गम्यते	गम्येते	गम्यन्ते
कृ	क्रियते	क्रियेते	क्रियन्ते
लभ्	लभ्यते	लभ्येते	लभ्यन्ते
दा	दीयते	दीयेते	दीयन्ते
पा	पीयते	पीयेते	पीयन्ते
गै-गा	गीयते	गीयेते	गीयन्ते
नी	नीयते	नीयेते	नीयन्ते
श्रू	श्रूयते	श्रूयेते	श्रूयन्ते
स्मृ	स्मर्यते	स्मर्येते	स्मर्यन्ते
भू	भूयते	भूयेते	भूयन्ते
स्था	स्थीयते	स्थीयेते	स्थीयन्ते
आस् (सीद्)	आस्यते	आस्येते	आस्यन्ते
हस्	हस्यते	हस्येते	हस्यन्ते
शोङ्	शश्यते	शश्येते	शश्यन्ते

भाववाच्ये क्रिया प्रथमपुरुषैकवचने एव प्रयुज्यते ।

